

STRATIFIKACINIS LIETUVIŲ KALBOS VEIKSMAŽODŽIO MORFOLOGIJOS MODELIS

ALEKSAS GIRDENIS

Pastaraisiais metais lietuvių kalbininkai yra gerokai susiginčiję dėl veiksmažodžių perifrastinių laikų ir apskritai konstrukcijų. Pagal tradicinę pažiūrą, einančią iš F. Kuršaičio [Kurschat, 1876, S. 368 ir kt.], J. Endzelyno [Endzelin, 1922, S. 684, 751–752] ir J. Jablonskio [1922, p. 311 tt.], tos konstrukcijos (pvz.: perfektas: *Jis yra važiuavęs*, tariamosios nuosakos preteritas: *tėvas būtų važiuavęs*, pasyvas: *bus tau gerai užmokėta* ir kt.) yra analitinės formos – veiksmažodžio kaitybinių paradigmų nariai. Priešingos pažiūros šalininkai (pirmiausia V. Žulys [1979]; jos anksčiau yra laikęsis ir šio straipsnio autorius plg. [Girdenis, Žulys, 1973, p. 208]) atmeta šį požiūrį ir laiko jį net logiškai neįmanomu: tokia interpretacija verčianti tą pačią teksto atkarpą (pvz., *esu matęs*) vienu metu laikyti ir dvejų atskirų žodžių gramatinių formų junginiu, ir vieno žodžio gramatine forma. Iš to daroma išvada, kad perifrastinės konstrukcijos esančios žodžių junginiai, – vadinasi, ne morfologijos, o sintaksės vienetai [Žulys, 1979].

Visa tai labai logiška ir, atrodo, įtikinama, bet vėliau (ypač A. Paulauskienės darbuose, pvz., [1979, p. 172 tt.]) buvo atskleisti tam tikri šios pažiūros trūkumai. Nors „išoriniame“ sakinyje nagrinėjamųjų konstrukcijų nariai iš tikrųjų elgiasi kaip atskiri žodžiai, o ne, sakysim, vieno žodžio morfemos, vis dėlto tos konstrukcijos sakinio „giliojoje“ struktūroje atlieka formų vaidmenį: yra tų pačių „horizontaliųjų“ paradigmų nariai, kaip ir sintetinės formos, net gali su jomis fakultatyviai varijuoti. Bet įsidėmėtina, kad net A. Paulauskienė [1979, p. 177] pripažįsta tarpinį perifrastinių konstrukcijų pobūdį.

Panaši diskusija yra vykususi ir rusų kalbotyroje 1961–1965 metais, kurioje „siaurosios“ morfologijos pozicijas (einančias iš F. Fortunatovo Maskvos mokyklos) gynė, pvz., B. Serebrenikovas [Серебрянников, 1965]¹, o tradicinę pažiūrą –

¹ Reikia pasakyti, kad analitinių konstrukcijų laikymą žodžio formomis jau gerokai anksčiau buvo kritikavęs M. Steblin-Kamenskis (tiesa, ne visai nuosekliai) [Стеблин-Каменский, 1957, c. 21]. Savotišką „blaivaus“ skepticizmo poziciją užima H. Glincas [Glinz, 1965, p. 338 et passim]. Pateikęs svarių argumentų, tarytum rodančių abiejų perifrastinės konstrukcijos narių savarankiškumą, jis galų gale daro išvadą, kad klausimas, kuo iš tikrųjų laikyti tas konstrukcijas – žodžių junginiais ar formomis, esąs neesminis.

V. Žirmunskis [Жирмуцкий, 1965]. Pažymėtina, kad V. Žulio argumentacija beveik nesiskiria nuo B. Serebrennikovo, o A. Paulauskienė [1979, p. 174–176] vietom tiesiog remiasi V. Žirmunskiu. Vis dėlto reikia pasakyti, kad B. Serebrennikovas (skirtingai negu V. Žulys) pripažįsta kalbamosioms konstrukcijoms ypatingą vietą kalbos sistemoje, žiūri į jas kiek platėliau [Серебренников, 1965, с. 104].

Taigi faktiškai daugelis sutinka, kad perifrastinės konstrukcijos yra žodžių junginiai, kurie atlieka gramatinių formų vaidmenį. Tad išeitu, kad tas pats reiškinys kartu yra ir žodžio forma, ir skirtingų žodžių formų junginys. Susidaro aiški antinomija, rodanti, kad problema reikalinga radikalaus sprendimo.

„Siaurąjį“ morfologinį požūrį vargu ar galima laikyti tikru sprendimu² – tai tik išradingas ir logiškai nepriekaištingas problemos nusiuntimas „nuo Einošiaus pas Kaipošius“ – jos perdavimas į sintaksininkų rankas. Morfologija pasidaro labai „tyra“, o sintaksė sukomplikuojama jai iš esmės svetimais reiškiniais. Tad „plačiau“ morfologijos šalininkų argumentai lieka ir toliau galioti:

1. Perifrastinės konstrukcijos distribucijos ir funkcijos atžvilgiu sutampa su sintetinėmis formomis, plg.:

$$Jonas \left\{ \begin{array}{l} skaldo \\ skaldė \\ yra skaldęs \\ buvo skaldęs \\ skaldytų \\ būtų skaldęs \end{array} \right\} malkas$$

Tą patį galima pasakyti apie dalyvius, atliekančius modus relativus funkciją, ir kitus panašius reiškinius: jie praktiškai tik poziciškai (tekstualiai) tesiskiria nuo indikatyvo, plg. *Sako, Jonas skaldęs malkas*, kur *skaldęs* yra lyg *skaldė* pozicinis variantas.

2. Kartais minima perifrastinių konstrukcijų dalyvio komutacija su predikatyviniais būdvardžiais nėra universali. Ji galima iš esmės tik tada, kai dalyvis atlieka sekundarinę būdvardžio funkciją (plg. *Jonas buvo prisigėręs* ≈ *Jonas buvo girtas*). Be to, dažniausiai tuos atvejus galima gana griežtai atriboti, naudojantis elementaria transformacija, pvz., įterpian diagnostinį įvardį *toks* ir pan.: galima, pavyzdžiui, sakyti *Jonas buvo toks pavargęs, prisigėręs*, bet negalima ** *Jonas buvo toks atvažiavęs*.

3. Ypatingą perifrastinių konstrukcijų padėtį kalbos sistemoje, skirtingą nuo įprastinių žodžių junginių padėties, rodo ir savita jų jungties fonetinė išraiška

² Vis dėlto veikia jį, o ne alternatyvią interpretaciją priimtų daugumas deskriptyvistų ir kai kurie kiti žymūs dabartiniai bendrosios morfologijos teoretikai, nes, kaip žinome, jie formomis pripažįsta praktiškai tik tokias konstrukcijas, kurios užpildo šiaip jau sintetinių kaitybės paradigimų spragas (plg. lot. *amo* : *amavi* = *amor* : *amatus sum* [Hockett, 1968, p. 246; Matthews, 1974, p. 171–173]).

kai kuriose tarmėse, plg. š. žem. *tò jau b'â atė.jēs* „tu jau buvai atėjęs“ ir *kàmė tò b'ovâ?* „kur tu buvai?“, *mēs buom tē(n) nuvažã.vē* „mes buvom ten nuvažiavę“ ir *gèrē v'î-râ bìvũom, buom dëlē sugi.vē.nē* „geri vyr'ai buvom, buvom labai sugyvenę“ (Skuodas), *aš but nugãišusi tũjãu* „aš būčiau nugaišusi tuojau“ (Mosėdis), bet *aš pabũiu pri-anũ* „aš pabūčiau (pagyvenčiau) prie jų“. Tas skirtumas fiksuojamas jau XVIII a. „Ziwate“ (1759 m.): *O teyp* (Judošius) *but galiejys paryfzkadity anam weciery ano paskutiny* ZCh 139,3 ~ *(v)uo tēp* (*įdũiošos*) *but galiejēs pãrēškãdĩ-tē anãm večē.rē anũo paskotē.nē* „o taip (Judas) būtų galėjęs pakenkti jo paskutinei vakarienei“, *gierefne butum, ka ta mąste but parduta* ZCh 110, 15 ~ *gerēsñē bũtõm, ka ta mõnste but pãrdõutã* „geriau būtų, kad tas tepalas būtų parduotas“. Dar sunkiau įprastiniu žodžių junginiu laikyti perifrastines konstrukcijas, kurių vienas narys atskirai nevartojamas ir turi tik gramatinę reikšmę bei funkciją – tokias kaip žem. *lõub* (*šũoktē*) „šokdavo“.

Taigi pagalbiniai perifrastinių konstrukcijų veiksmažodžiai gali net formaliai skirtis nuo „įprastinių“ žodžių – tai, be abejo, veikia remia „platųjį“, o ne „siaurąjį“ požiūrį, nes rodo, kad visais tokiais atvejais turime ypatingas formų grupes, sakinyje atliekančias vieno vieneto vaidmenį, bet tekstualiniu ir „išorinės“ raiškos atžvilgiu funkcionuojančias panašiai kaip žodžių junginiai (plg. ne kartą minėtą galimą atskirų dėmenų aktualizaciją, jų laisvą tarpusavio tvarką ir kt.).

Kaip žinoma, fonologijoje ir morfonologijoje gana dažni tokie atvejai, kai du žemesnio lygmens elementai manifestuoja vieną aukštesnio lygmens vienetą. Pavyzdžiui, kai kuriose lenkų šnektose fonema /b'/ realizuojama garsų junginiu [b+ɣ] (*być* „mušti“); fonemų junginiai /b+l'/, /m+l'/ ir t. t. rusų kalboje tam tikrais atvejais atlieka morfonemų {b}, {m} vaidmenį; latvių junginius /b+j/, /v+j/ ir kt. reikia laikyti „palatalinių“ morfonemų {b}, {v} išraiška, ir t. t.

Kadangi kalboje egzistuoja principinis turinio ir išraiškos planų izomorfizmas, panaši padėtis gali egzistuoti ir gramatikos sistemoje. Turint tai galvoje, galima manyti, kad baltų kalbų (ir apskritai panašaus tipo kalbų) veiksmažodžio morfologiją reikia skaidyti dviem lygmenimis: skirti arčiau kalbos „paviršiaus“ esantį grynų sintetinių formų, arba mikroformų, lygmenį ir gilesnį – makroformų, arba morfosintaksinį, lygmenį, jau tiesiogiai „aptarnaujantį“ sintaksę ir apimantį tiek sintetines formas, tiek tas perifrastines konstrukcijas, kurios sakinyje priklauso toms pačioms „horizontaliosioms“ paradigmoms, kaip sintetinės formos, ir atlieka tą patį vaidmenį.

Mikroformų (t. y. sintetinių formų) lygmenyje baltų kalbų verbum finitum neturi aktyvo ir pasyvo koreliacijos, taip pat tokių kategorijų, kaip perfektas, pluskvamperfektas, modus relativus; dalyviai (ir veikiamieji, ir neveikiamieji) atstovauja tik patys sau. Čia yra *skaldēs* tipo konstrukcija yra paprastas veiksmažodžio būti junginys su atitinkamo dalyvio mikroforma; (*Jonas skaldēs* (*malkas*) – tiesiog atitinkamo dalyvio forma, ir t. t.

Visai kitokia padėtis yra makroformų, arba morfosintaksiniame, lygmenyje. Šio lygmens, tiesiogiai „aptarnaujančio“ sintaksę, vienetai įvairesni ir turiningesni. Jie susiję su mikroformų lygmeniu realizacijos (arba manifestacijos) santykiais. Vienais atvejais tie santykiai yra paprasti ir tiesioginiai: vienai makroformai reguliariai atstovauja viena sintetinė forma (mikroforma). Kitais atvejais santykis būna sudėtingesnis: vienai makroformai atliepia mikroformų junginys (plg. pasyvą, perfektą ir kt.) arba makroforma, reiškiamą kokia nors kita „polifunkcine“ mikroforma (plg. modus relativus, kurios makroformos reiškiamos dalyvių mikroformomis).

Be to, įsidėmėtina, kad tam tikros morfosintaksinio (makroformų) lygmens kategorijos mikroformų lygmenyje gali būti pastoviai arba fakultatyviai neutralizuotos. Tuo, galimas daiktas, aiškintini keblumai, susiję su modus relativus. Kadangi ši kategorija iš principo gali būti realizuojama, ji makroformų lygmenyje, be abejonės, egzistuoja, tačiau tam tikrais atvejais gali būti realizuojama indikatyvo mikroformomis. O tai reiškia, kad įvyksta fakultatyvi šių nuosakų neutralizacija³. Tą patį galima pasakyti ir apie geidžiamąją nuosaką: tai neginčijama makroformų lygmens nuosaka, realizuojama tam tikros dalelytės (arba priešdėlio) ir prezenso mikroformos junginiu.

Taigi sakinytis tiesiogiai yra „konstruojamas“ iš makroformų, tačiau teksto lygmenyje jis jau traktuojamas kaip atskirų mikroformų (arba tiesiog žodžių) junginys. Kaip tik todėl galimos įvairios permutacijos žodžių, priklausančių vienai makroformai, taip pat jų elipsė ir daugelis kitų tekstualinių reiškinių, kurie, vieno lygmens morfologijos šalininko akimis žiūrint, atrodo nepaaiškinami.

Vadinasi, tarp priešingų požiūrių į baltų kalbų morfologiją, apie kuriuos kalbėta pradžioje, yra tartum papildomosios distribucijos santykis. Tie požiūriai iš esmės ne prieštarauja vienas kitam, o papildo vienas kitą, nes kelia ir sprendžia klausimus, susijusius su skirtingais gramatikos lygmenimis – ir sprendžia juos ne eklektiškai, o nuosekliai laikydamiesi atitinkamų lygmenų vidinės logikos.

Baigiant reikia pasakyti, kad makroformų lygmeniui priskirtini ne tik sudurtiniai veiksmažodžių laikai, bet ir kai kurie kiti gramatikos reiškiniai. Nėra jokių objektyvių argumentų⁴, kurie neleistų laikyti makroformomis prielinksnių (bent jau senybinių) konstrukcijas. Pavyzdžiui, junginį (*ėjau*) *su tėvu* puikiausiai galima traktuoti kaip perifrastinį linksnį – komitatyvą, (*ėjau*) *į mišką* – kaip perifrastinį iliatyvą, arba direktyvą, (*priėjau*) *prie miško* – kaip perifrastinį aliatyvą, (*ėjau*) *per mišką* – transliatyvą, (*ėjau*) *nuo miško* – abliatyvą, ir t. t. Iš kitų neabejotinų veiksmažo-

³ Ir čia turime akivaizdžių atitinkamų fonologijoje. Pvz.: prūsų balsiai /*e*/ : /*i*/, /*o*ū/ : /*ū*/, atrodo, buvo skiriami ne visada [plg. Mažiulis, 1981, p. 251], tačiau jie laikytini savarankiškoms fonemoms, nes tam tikromis aplinkybėmis iš principo galėjo kontrastuoti.

⁴ Tiesa, kai kas mėgina voliuntaristiškai sudaryti išankstinius sąrašus gramatinių kategorijų, kurias galinčios išreikšti analitinės „formos“ [plg. Магтлнская, 1965]. Tokia „dogmatika“, žinoma, nedaug ką teturi bendra su tikru mokslu.

džio makroformų galima dar paminėti tarpinį latvių ir šiaurinių lietuvių veikslą – perficientyvą (plg. š. žem. *miṛti žēmēn* = la. *mirt nūost*), žemaičių būtajį dažninį laiką bei atitinkamas latvių frekventatyvines konstrukcijas *mēgt* + infinityvas ir kt.

Smulkesnė visų šių reiškinių analizė, be abejo, yra specialaus tyrinėjimo dalykas. Čia tenorėta pasvarstyti tik patį principą – parodyti, kad lietuvių (ir apskritai baltų) gramatinę sistemą galima išsamiai ir neprieštarinčiai aprašyti bei interpretuoti, tik priėmus stratifikacinį (dviejų lygmenų) morfologijos modelį⁵.

СТРАТИФИКАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ МОРФОЛОГИИ ЛИТОВСКОГО ГЛАГОЛА

Резюме

В статье предлагается стратификационная (двухуровневая) модель морфологии глагола литовского языка. В ней показано, что на одном, „собственно“ морфологическом, уровне у литовского глагола имеются лишь синтетические формы (или микроформы): *modus relativus* здесь существует лишь как один из случаев дистрибуции причастий; перфект и другие перифрастические конструкции являются простыми словосочетаниями и т. д. Но на более „глубинном“ уровне макроформ все эти явления должны считаться самостоятельными грамматическими формами.

Как макроформы могут интерпретироваться и некоторые другие грамматические явления (напр., предложные конструкции).

LITERATŪRA

- Endzelin, 1922 – Endzelin J. Lettische Grammatik. – Riga, 1922.
- Girdenis, 1982 – Girdenis A. Morfosintaksinis (makroformų) lygmuo lietuvių kalbos gramatikoje. – Kn.: Sintaksės ir semantikos klausimai: Respublikinės mokslinės konferencijos /.../ pranešimų tezės. Šiauliai, 1982, p. 15–18.
- Girdenis, Žulys, 1973 – Girdenis A., Žulys V. [Rec.:] Lietuvių kalbos gramatika. – Baltistica, 1973, t. 9 (2), p. 203–214.
- Glinz, 1965 – Glinz H. Die innere Form des Deutschen. – Bern und München, 1965.
- Hockett, 1968 – Hockett Ch. F. Kurs językoznawstwa współczesnego. – Warszawa, 1968.
- Jablonskis, 1922 – Jablonskis J. Lietuvių kalbos gramatika (1922). – Kn.: Rinktiniai raštai. V., 1957, p. 182–433.
- Kurschat, 1876 – Kurschat F. Grammatik der litauischen Sprache. – Halle, 1876.
- Matthews, 1974 – Matthews P. H. Morphology: An Introduction to the Theory of Word-Structure. – Cambridge, 1974.
- Mažiulis, 1981 – Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. – V., 1981, t. 2.
- Paulauskienė, 1979 – Paulauskienė A. Gramatinės lietuvių kalbos veiksmažodžio kategorijos. – V., 1979.

⁵ Straipsnis parengtas pranešimo [Girdenis, 1982] pagrindu. Jo svarbiausi teiginiai buvo įvairiomis progomis diskutuojami su docentais A. Rosinu ir V. Žuliu, taip pat su filologijos m. kandidatu B. Stundžia. Jiems visiems reiškiu širdingą padėką.

Žuļys, 1979 – Žuļys V. Analitinė (sudurtinė) forma metateorinių atžvilgiu. – Kn.: Aktualiosios kalbotyros problemos: Mokslinės konferencijos pakvietimas-programa ir tezės. V., 1979, p. 104–105.

Жирмунский, 1965 – Жирмунский В. М. Об аналитических конструкциях. – В кн.: Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.–Л., 1965, с. 5–57.

Майтинская, 1965 – Майтинская К. Е. Парадигматическая ограниченность аналитических форм. – В кн.: Аналитические конструкции..., с. 309–316.

Серебренников, 1965 – Серебренников Б. А. К вопросу о морфологизме. – В кн.: Аналитические конструкции..., с. 100–104.

Стеблин-Каменский, 1957 – Стеблин-Каменский М. И. Грамматика норвежского языка. – М.–Л., 1957.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Lietuvių kalbos katedra

Įteikta
1983 m. sausio 31 d.